

AZ ELSŐ MAGYAR POLITICAI SZINMŰ ÉS KORA.

ELSŐ KÖZLÉS.

I.

Annak a szellemi forrongásnak, melyben hazánk a XVI. századot átélte, legnagyobb érdekű irodalmi emléke kétségkívül az a dramatizált jellemrajz, melyet egy ismeretlen satyrikus Balassa Menyhértől készített s Karádi Pál, temesvári unitárius pap és alföldi superintendens, még Abrudbányán laktában, itteni nyomtató műhelyében kinyomatott. A címlappal és előszóval együtt összesen negyvennyolcz lapra terjedő könyvecskének egész címe ez: *Comoedia Balassa Mennihart arultatasarol, melliel elszakada az Magyar orszagi masodic valasztot Janos kiraltul. Matthei 22: Aggyatoc meg az Chaszarnac az Chaszaret, es Istenec is az Istenet. Nyomtattatot Abrugybanyan ezer ötszaz hatuan kilenczedic esztendőben. Végjegyzete az utolsó lapján: Szekes-feyernari Karadi P'al miheleibe sz. Andras hanac huzon egyedic napian.* Hogy az epés humor, melynek terméke az egész, kinek szívéből esordult e megsárgult lapokra; e biztos cél felé röplő, gyilkos nyilak kinek tegzéből kerültek; e kifejező, velős, jellemzetes nyelvet ki beszélte: nem mondhatjuk meg. A komédia szerzője ismeretlen s maga a munka is csak egyetlenegy példányban került el a pusztulást. ¹⁾ Nagybecsű emlék történetírónak és aestheticusnak egyiránt. Míg ez a komédiának fölgördült függőnye mögött a drámai jellemzésnek ritka erejével találkozik, mely a nyugoti

¹⁾ Ez az egyetlen példány a magyar akadémia könyvtárának tulajdona, hova a Teleki könyv-gyűjteménnyel jutott. A címlapon rendkívül nehezen olvasható írásból azt tudjuk meg, hogy e könyv 1595-ben Püspöki Baráth András, más néven Várad Bolthos birtokában volt, 1764-ben pedig — egy, a címlap alsó szélére írt jegyzet szerint — örökösödés útján Bolthos Baráth Mihály tulajdonába került.

szomszédokat diadalmas versenyre hívja: addig amaz a századnak szomorú képét látja ott mély erkölcsi süllyedésével, áruba bocsátott lelkeivel, hatalmas nyomorgatóival, uratlan uraival, kik a koldus fillérére áhítoznak, rossz és jó ügyek szolgálatában egyenlő gazdagon ontott vérével, a veszni készülő kényurak fajtájának dögleletes rothadásával s egy új kor eszméinek reményteljes csiráival. Mindezt ismerjük a krónikák lapjairól is, melyek nyomán alantabb meg fogjuk kísérelni részletesebb rajzát e kor erkölcesének; de ezeknek jellemzőbb, életteljesebb, ezer részlet által hihetőbb s közvetlenege által hathatósabb képét e rövid komédiánál nem találjuk sehol.

A kor nyomorát, kétségbeesését nem csupán két ellentétes érdeknek pihenést és békét nem ismerő, szakadatlan és eldöntetlen küzdelme szülte. A nyugoti országok legnagyobb részében a viaskodás csak az oltárok körül forgott, s ha belevonattak is a vallásén kívül más érdekek: ezek kiinduló pontja és végső célja mindig a lelkiismereti szabadság ügye volt. A német parasztháború egyik fő-fő vezetője, Münzer Tamás, »Gideon kardját« övezte derekára és az »Isten országát« akarta megalapítani. Másutt meg épen tisztán csak a német és svájcei reform s a római conservatismus között folyt a véres vita, melynek sorsát egyik vagy másik félnek teljes lenyűgözése, avagy egy-egy józanon megalkuvó béke eldöntötte s a szellemeket új eszmék; új törekvések foglalhatták el. Magyarországon sokkal bonyolultabb volt a kérdés, mely a XVI. század folytán számos ágból bogozódott össze annyira, hogy mindegyik csomójának teljes megoldása sokkal tovább tartott, mint Európa akármelyik államában. Itt nemcsak protestantizmus és katolicizmus, reformáció és anti-reformáció fentek egymásra fegyvereiket és készítették elő a következő század több nagy háborúját. A török hatalom fényes delelőjén; rövid évek alatt foglalta el az ország területéből mindazt, a minnek visszaszerzésére évszázadok vérontásai kívántattak. Ezenkívül két uralkodó család versengése esik e korba, melyek közül mindegyik fegyverrel és párttal követelte magának a koronát; a harc eredménye s egyszersmind új bonyodalmak forrása: a keleti magyar állam külön alakulása lett. A fenyegetett nemzeti szabadság is oda sorakozott a küzdő érdekek közé; a Habsburgok hívei közül

is sokan szegültek ellene méltó háborgással a német politicának. És ha maradt volna még egyetlen pont békén, azon a főurak és köznemesség hosszú harcának utolsó rezgései vonultak át; a paraszt-háború óta sokszorosan sanyargatott föld népe pedig zugalódva nyögött kényurai alatt. E sok ellentétes érdek zavaros küzdelme tölti be e század történetét.

A sok ponton vívott küzdelmek közül majd mindegyiknek hallatszik fegyvercsattogása a Balassa Menyhért árulásáról készült komédiában. A protestans író csúffá teszi az esztergomi érsekben az egész pápistaságot. A jó magyar gúnyának legelső nyilat a németségre lövi. Egész munkája: pártot-fogás a Zápolyák igazai mellett. A rabló urak által gyötört szegénységnek panaszsa, gúnya, mérge. Körülvesz bennünket az egész zaklatott nemzedék s bevádolja előttünk papjait, a kik áltatják, vezetőit, a kik elárulják, és urait, a kik kirabolják.

Ha e politicalai színműnek irodalomtörténeti értéke nem lenne is olyan nagy, a minő valóban, mint erkölcs-történeti emlék is mindig a legbecsesebb maradványok közé tartoznék.

II.

A magunk krónikái, országgyűlési és egyéb történeti emlékei ép oly szomorú világitásba helyezik a mohácsi vészre következett félszázados átalakulási korszak erkölcsi viszonyait, mint a Magyarországon járt idegen diplomatáknak egybehangzóan sötét tudósításai, melyek — a mint most egymásután kerülnek elő a külföldi levéltárakból — vigasztalás nélkül való gyászbeszédnek tetszenek egy dicstelen halállal kimúlt tetem fölött. Csak az utolsó lantos szívében dereng még egy sugara a reménynek, mely az összetartás által visszaszerezhetőnek hiszi mindazt, a mi veszendőbe ment. A többiek mind egy nagy temető képét rajzolják, melyen itt-ott egy kétségbeesett kis csapat még hősileg vívja életre-halálra szóló harcát; egy másik ezer szorongatás között keres helyet, a hol az új építést meg lehetne kezdeni a romok fölött; de az egész el van lepve a csatatér hiénáitól. Szövettségben köszöntöttek ránk a politicalai bukás és az erkölcsi pusztulás; keletről és nyugotról új meg új invázió s a belső féreg, mely a nemzet idegeit ellankasztotta s erejének kifejtésére képtelenné

tette. Háborúja volt az valóban mindeneknek mindenek ellen: hadaknak hadak ellen, királyoknak királyok ellen, hívőknek hívők ellen, a pillanatnyi előnynek az állandóbb biztosság ellen, az egyéni érdeknek a közcélok ellen, a hatalomnak az erkölcs ellen. A kóryanag, mely e szomorú időben pusztította a nemzet testét, nem egyszerre és nem véletlenül gyülekezett össze.

A mohácsi catastróphában egyik legnagyobb szerencsétlenségünk az volt, hogy oly időpontban ért, mikor egész államéletünk átalakulóban vala. Az országos rendek közjogi viszonya egymással szemben bár immár félszázad óta tartó, de még mindig eldöntetlen vita tárgya. Mátyásnak volt ereje diadalra juttatni eszméit a köznemesség nagyobb országos befolyása iránt; de nem volt ideje megszilárdítani a dolgok új rendjét. A helyett, hogy az állam épülete az általa alkotott új arisztokráciában s jelentékenyebb politikai tényezővé emelt alsóbb nemességben új támaszt nyert volna: a mint megmerevült a hatalmas kéz, mely az ellentéteket közös célra működni kényszerítette, ezek egymás ellen fordultak. Az alkotmány régi sánczai megtárgultak s a jelen viszonyokkal senki sem volt megelégedve. Az Anjouk és Zsigmond alatt megizmosodott oligarchia a Mátyás előtti állapotokat ohajtott vissza; a köznemesség az alkotmánynak népi irányú átalakítására látszott törekedni, céljai biztosítására a királyi hatalom sértetlen teljességét védelmezvén a főurak ellen. Az éles ellentéteket nem volt képes kibékíteni a demagogia véres feltámadása sem; a két rend között a szakadás 1518-ban Budán megtörtént. Az új alkotmányszervezet főirányának kérdése még eldöntetlen, mikor a nemzet feje fölött régtől fenyegetve függő kard lecsapott. Elhárítása isten csodája lett volna, mert Mátyás katonai alkotásai is füstbe mentek; az állandó sereg disztelen véget ért s a régi banderális, portális, fölkelő és népi csapatok már képtelenek valának eredményeket vivni ki rendes katonaság ellen. Nemcsak a politikai, hanem a katonai szervezetet is forrongóban, átalakulóban, megszilárdulatlanul találta a mohácsi nap. Az erkölcsöket hasonlóképen. A királyi udvartól terjedt lefelé a métely. Az olasz kormányokhoz küldött követi jelentések hihetetlen dolgokat beszélnek amaz erkölcsi nyomorról, mely a királyi lakban Mátyás fényes ko-

rát követte.¹⁾ A főurak várai méltó párjai lehettek a fejedelmi laknak; józan beszéd csak délelőtt volt hallható bennök s valóban »mindennek olyan színe volt, mintha nem tarthatna sokáig.« Akármint ítéljünk a paraszt-háború fölött s akármilyen hézagosak legyenek ismereteink előzményei felől: bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama rettenetes okozatot rettenetes okoknak kellett előidézniök. Az irgalmatlan hatalomnak féktelenül kellett nyomorgatnia a védtelenséget s a német rabló-lovag-világnak is, mely már ezidétt utolsókat vonaglott odakünn, elvéteve találkoznak egyes, idevetett hullám-gyűrűivel, hogy utóbb, a fejtelenség idejében, mintegy jellemző vonásaivá sokasodjanak a kornak. Hogy a fölülről szivárgó erkölcsi métely mint harapózott az alsó osztályok közé, arról bizonyoságot tesznek azok a gyér adatok is, melyek a kalandos társaságokról eddig napfényre kerültek.²⁾ A reformatió első hangjai behatottak s gyors terjedésök is érdekes magyarázatul szolgál az évtizedek erkölcsi viszonyainak. A szegénység mohón itta az új tant, vigasztalásra és lelki erőre szomjazva súlyos sorsában; a főurak közül sokan eszközt ragadtak meg benne a gazdagodásra. Zavar mindenütt, politicában és vallásban, a külső és belső világban egyaránt.

A szellemek e ziláltságában fekszik legfőbb oka annak, hogy a mohácsi nap és nagy következései után a nemzet oly nehezen tudta összeszedni magát. Az országos csapás, a mi a sokfelé húzásban még netalán összetartott, azt is szerteszét dobta, zúzta; a politicalai ellenkezések kibékítését s az erkölcsi sebek begyógyítását — részben örökre — megakadályozta. A politikában arra ébredtek, hogy immár nem az alkotmánynak oligarchiai vagy demokratiai jellegéről, hanem a magyar állam létéről van szó. Nem tagadhatjuk, hogy ennek szomorú belátása sok hazafi szívét foglalta el, e zavaros évek története sok jóakarát bizonyosságát is hozta napfényre és Salamon Ferencz tényekre hivatkozha-

¹⁾ *II. Lajos és udvara*, Fraknoi Vilmostól. Budapest: Szemle, 1876. 19. sz.

²⁾ *Die Bruderschaft des heil. Leichnams in Hermannstadt*. Von G. Seivert. *Archiv*, neue Folge, X. B. s egyébütt. Lásd: »Századok« 1876. I. f.

tik, mikor e nemzedék államférfiainak védelmére kel. ¹⁾ De bizonyos, hogy ez ide-oda kapkodás szánalmas látványt nyújt s a mi igazi jóakarát és tiszta hazafiság nyilatkozott e tehetetlen vergődésben, azt busásan elnyomta a haszonlesés burjána. Pártok és elvek onnan számíthattak csak bizonyos terjedésre, a mint híveiknek külső előnyöket voltak képesek biztosítani. Az új időszak kezdetén — a székes-fehérvári és pozsonyi király-választó országgyűléseken — nagyjában még felismerhetjük a régi pártok képeit; amott Verbóczi, a kurta nemesek bálványa a szóvivő, emebben az Anjou-kori főranguk maradéka: Bátori nádor. A régi felek azonban csakhamar összezavarodtak és mindenki saját boldogulásának eshetőségeit latolgatta a majdnem napról-napra változó viszonyok szerint. Igen nehéz föladat lenne Magyarországnak ezen időbeli térképét elkészíteni, melyen pontosan ki lennének jelölve a határok az ellenkirályok s a török birtokai között. A színváltoztatás megszűnt föltűnő lenni s a nem ritkán valódi hősiség által bizonyított hűség fogalma csupán idő szerint való volt. Egész vidékek gyorsan cseréltek urat, olykor csak azért, hogy ismételve elpusztíttassanak. Ha nem nyomná el a folytonos csatározások fegyvercsattogása, — az ország minden része tele van kisebb-nagyobb táborral, — alig hallanánk e gyászos időszakból egyebet a föld népének keserű panaszainál. Biztosított jogokról, vagyonról, életről szó sem lehetett. A népet mindegyik fél nyomta, zsarolta, pusztította. Az idegen katonák: németek, spanyolok, törökök az ellenség jogán; saját urai — legjobb esetben — a végszükség czimén. Fiai katonáknak szedve a nagy harcokban és a majdnem szünetlen apró csatározásokban ontották vérüket. Az otthanmaradtakat országos törvény és még inkább a földesurak önkénye, oly várak építésének nehéz és majdnem folytonos munkájára szorította, melyek védelmet utoljóra sem valának képesek nyújtani nekik. A gyermekeket — bár a rendes ember-tized a Dráván innen behozva nem volt — a törökök hurczolták magukkal. A török és királyi katonaság seholsem mulasztotta el pusztítani és rabolni, a hol még lehetett valamit. A

¹⁾ *Magyarország a török hódítás korában.* Írta Salamon Ferencz.

török törvénynek ölésre, vízbe fulasztásra, gyujtogatásra, rombolásra, fegyvertelenek elhurcolására, fák kivagdolására, vetések letarolására adott szabadságával irgalmatlanul éltek a szerte kószáló rabló bandák, kik a béke megtartására sem voltak kötelesek. Ennyi nem elég; majd minden országgyűlés elé még keserűbb panaszok kerülnek az idegen keresztyén segédhadak embertelensége, mint a törökök ellen. Emlékezzünk csak az 1602-k. végzések bevezetésében a »megsebzettnek és csontvelejéig fölémésztettnek« megrendítő fölajdulására a parázna, rabló, gyilkos és szentségtörő zsoldos-hadak ellen.¹⁾ E rettenetes vádak már akkor közel száz esztendeje gyülekeztek. A kisebb nemesség nagyrészt osztozott a föld népének sanyargásában és védtelenségében. Bár a meggyökerezettebb török uraság csak később hozta kényszerű szokásba a faluk »elszéledését,« számos vidék volt már a teljes pusztulás útján. A köz nyomornak egyik bizonyítványa, hogy már az 1526. fehérvári országgyűlés sürgeti János királynál a zsidók kiűzetését az országból. A hatalmaskodások, önkényes vámok és harminczadok, jogtalan foglalások, végrehajtások véres visszaturlása az erősek részéről: mindezek valamennyi gyűlésben, országosban és részlegesben, előkerülnek. A tanácskozó urak feje szinte belekábúl a pénzzavarba; minden vármegyében el van terjedve a hamis pénzverés és egy Péter nevű doktor ezzel a mesterséggel országos nevezetességre emelkedik.²⁾ Bebek Ferencz száz rablott harangot veretett föl — tiszta ezüstpénznek. A törvény meg-megszólal ugyan, de karja erőtlen.

Efféle fölfordúlt korszakokban igen érdekes figyelemmel kísérni az erkölcsi elvek általános meglazulását s szemmel tartani, hogy a divatos, nagyon elterjedt bűnök által miképen alakúl át egész nemzedékek erkölcsi nézete. A magyar államférfiak a mohácsi vész után elhatározásaikat nem igen tudták, de az akkori viszonyok közt nem is tudhatták, a futó pillanatok hatásain túl szilárdítani meg. Mint a ki vékony és ingatag átjárón halad veszedelmes mélységek fölött, kénytelen ide-oda hajlongva bizto-

¹⁾ Szalay *Magyarország története*, IV. köt. 455—6 l.

²⁾ Dr. Fraknoi Vilmos. *A magyar országgyűlések története*. II. köt. 25 s. köv. l.

sítani az elbukástól magát és azt, a mi őrizetére bízott: a hadi eseményeknek s az európai politicának hatalmas és gyorsan forgó szele így hajtotta őket egyik táborból a másikba, Ferdinándtól Jánoshoz és viszont. A fejedelmek bizalmatlanokká lesznek hűveik iránt s bizonyos, hogy legalább annyiszor volt már szülője a bizalmatlanság a megbízhatatlanságnak, mint ez amannak. A bizalmatlanság az erkölcstelen eszközök divatát honosítja meg: az árulást mindegyik félen fényes kitüntetések és jutalom várják s ugyanezeknek föladata megakadályozni azt. A gyakori ide s oda csapkodás, színváltoztatás senki előtt nem föltűnő többé: az opportunitás politikája menti s ügyszólván mindenki megszokta. Innen már csak egy lépés van odáig, hogy a pártoskodás önző czélokra aknáztassék ki, s a zászlócserelések indokai közt a tiszták és mocskosak ne legyenek elkülöníthetők. A példát az ország első főpapjai és főurai adják. A kinek magán-élete tisztaságáról, környezete erkölcseinek feddhetetlenségéről közmondás keletkezett:¹⁾ Várdai Pál, a political habozásnak és rossz példát adó gyávaságnak valóságos mintája volt. Mintha heves és kora színvállásával csak azt akarta volna elérni, hogy János esztergomi érsekké emelje, még 1527-ben Ferdinándhoz áll; de már két esztendő múlva visszakönyörgi magát a szultán kezének csókolásával és töredelmes bűnbánattal az elhagyott félhez. »Hidd el, — kiáltja Zápolyának — hogy a Boldogságos Szűz sem siratta keservesebben keresztfán függő fiát, mint én tégedet számkivetésedben és nyomorúságodban.« A nagy hűség eltartott — egy egész eszten-deig. Így a többiek is: a leghatalmasabbak, legelőkelőbbek. Péreányi Péter már úgy érkezik Tokajba, hogy törvényesség pecsétjét nyomhassa foglalására, melylyel a Mohácsnál elesett Palóczi Antal várát és városát: Sáros-Patakot hatalmába kerítette. Meg is kapta, s azonfelül az erdélyi vajdaságot. Azonban már egy-két hónap múlva ő teszi lehetővé, hogy szent István koronája Ferdinánd fejét érinthesse. Szolimán közeledte ismét visszaszorította Várdaival együtt Zápolyához, ki a »jámorságnak és kegyelmességnek örökös dicsőségére« megbocsátott nekik. Alig

¹⁾ A kicsapongó ifjakra szokták mondani akkoriban, hogy: nem a Várdai udvarából került. Budai: *Polgári Lexicon* III. k. 6911.

fordult újra egy év s kész volt Perényi mindegyik urát: Jánost is, Ferdinándot is elárulni s a félhold védő árnyékában magához akarta ragadni a főhatalmot. Ismerjük kétszínű szerepét, melyet az 1631-ki bélavári gyűlésen játszott.¹⁾ A török fogságból kezességre kiszabadulván, hogy milyen egyenes embere maradt Jánosnak, följegyezték a krónikák. Az 1539-ki székesfehérvári királyi lakodalmon, melyre ő hozta a menyasszonyt Krakkóból, már Serédy Gáspárral a túlsó pártra állásról tanakodott s a mint ura halálának szele fújt »Sáros-Patakon minden harangot megvonatott ugyan, de azonban nagy vendégséget adott, tele hordókat húzatott föl a pinczéből és teljes örömet mutatott.«²⁾ Féktelen nagyravágásának hírei Ferdinánd előtt is gyanúsnak mutatták s utoljára is fogságban halt el — Bécsben. A kor egy másik főemberének: Török Bálintnak sem egyenesebb a pályája. Kanyargóit most a temesi grófság, majd a vránai perjelség kormányzói tiszte s ismét a zálogba adott Debreczen és Hunyad könnyítik meg. 1530-ban Pekry Lajos, Török Bálint és Bakics Pál valóságos érdekszövetségre lépnek, hogy vagy együtt maradnak a Ferdinánd pártján, vagy együtt hagyják el azt. És így tovább.

A kínálkozó zavarosban alábbvaló halászsok sem hiányoztak. Egyik jellemző vonása e kornak: a hirtoknak, kincseknek, váraknak, szóval az anyagi javaknak olthatatlan szomjúsága. Ez jellemzi az utolsó kurta nemest, ki erejébe bizakodva elfoglalja a szomszéd özvegy asszony földjét s az igazság szolgájának kardjával áll elébe, ép úgy, mint a bíboros minisztert, ki puritán szigorral, barát módra élt ugyan, de pénzsomja mindenféle üzérkedő vállalatba csalogatta s jellemének e foltját kitünő védője sem vala képes eloszlatni³⁾. Midőn a harc folyton forgó kockáján nagy földterületek mindegyre cserélgették uraikat s a ki ma még várúr volt, holnap könnyen lehetett földönfutóvá; midőn a gazdagság a szó legszorosabb értelmében ideig-óráig tartóvá vált s a közállapotok bizonytalanságánál fogva a kevés vagyon majdnem egyenlő lett a semmivel: mindenki sokra vágyott. A nagyok

1) Dr. Fraknói: *A magyar országgyűlések*. I. k. 128. l.

2) Budai: *Polg. Lex.* III. k. 81. l.

3) Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György*. 382—3 l.

nagyjai épen nem voltak válogatások az eszközökben. Az ily példa nagyon ragadós; mellé a törvény meg vala bénúlva, az igazságszolgáltatás pártoknak lett csak tehetetlen fegyverévé, melyet erőszak könnyen legyőzött, csel könnyen kijátszott, árulás könnyen elhallgattatott. A ki csak birta a karját, hasznát akarta venni akár a védtelenek jószága, akár a törvény megtorlása ellen Úgy látszik közönséges elvvé lett, a mivel a fekete rácz rablóvezér az általa elfoglalt bács-megyei birtokokra visszatérő urakat elutasította: mindig az erősebbnek van igaza; a ki bírja, marja. ¹⁾ Az ekorbeli országgyűlési emlékek tele vannak panaszokkal a hatalmaskodók, erőszakoskodók, rablók ellen. Már a mohácsi vész után tartott legelső gyűlés, a fehérvári keresi, hogy az egyházakból elszedett arany és ezüst szerek kiknél vannak? És innen kezdve végetlen sora a nehezebbnél nehezebb vádaknak a zserolók ellen, kik között állami és egyházi főméltóságoknak, ünnepelt hősöknek neveivel találkozunk. Az 1538. pozsonyi országgyűlés actái egy drámai jelenet emlékéit tartották fenn. A tanácskozó rendek előtt személyesen jelent meg Petheó Ferencz özvegye, gyermekei, testvérei. sógorai és barátai környezetében s bevádolta Kecheti Márton püspököt: hogy ez Tátika várát árulás segélyével, önkényesen elfoglalta; az ott talált 100,000 frt értékű drágaságokat eltulajdonította; a vár urnőjét fogságban tartotta ²⁾. Az igazságát kikapta szóval, mint sokan; de ítéletek végrehajtása már nehezebben ment, ha ugyan egyáltalában ment valahogy. A jogtalan birtokban — Mária királynétól elkezdve — nem nagy dolog volt akárkinek megvédenie magát. Jellemző adat az is, hogy az 1542. besztercebányai gyűlésen Perényi Péter, Ráskay, a Balassák, Bátori András, Bebek Ferencz a magánjogi sérelmek tárgyalását oly hevesen ellenezték, hogy már nyílt lázadás kiütésétől lehetete tartani. A hatalmaskodásnak piszkosabb, vér-lázítóbb nemei is gyorsan harapóztak. A szigetvári hős ifjúkorának szégyenfoltjai irtózáttal töltenek el, midőn egy történetírónk szerint a Kostanicza várában vendégül mulató Katzianert

¹⁾ Szerémi György *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543. 142 l.*

²⁾ Fraknoi: *Országgyűlések*, II. k. 25 l.

a fiatal Zrinyi Miklós abból az indokból szúrta volna le orgyilokkal, hogy a megvert és megzavarodott hadvezér temérdek kincsét kézre kerítse ¹⁾. Tény, hogy a két Zrinyi testvér: Miklós és János jutalmat kér a tettért Ferdinándtól. De még nem ezek a leg-sötétebb lapjai e kor erkölcs történetének. Az ország különböző vidékein rabló várak emelkedtek, melyek messze környékeket kipuuszítottak. Uraik egész hadseregeket fogadtak: zsoldjukban állott különösen Lengyelország, déli Oroszország és Moldva szemetje. E se istene, se hazája népet vezették magyar urak a maguk nemzete ellen. Várakat ostromoltak, kastélyokat foglaltak, nyájakat hajtottak, házakat gyujtogattak, adószedőket nyomorgattak, kereskedőket fosztogattak s országot, királyt és igazságot megcsúfoltak. A haza majd minden részének jutott belőlük. A bányavárosok réme volt Balassa Menyhért, ki Csábrág és Szitnya várából tartotta réműletben a bányavidéket; Felső-Magyarországnak különösen keleti részén a rabló urak legembertelenebbike és vadabbika: Basó Mátyás garázdálkodott Murányból; túl a Dunán Fejérvár, Győr, Esztergom vidékén a Vág vizéig Podmaniczky János és Rafael raboltak, kiknek fészke Palota és Zsámbokrét volt; Laszky Jeromos a Szepességet rettegtette. A történet egész nagy rabló hadjáratoknak is fenntartotta emlékezetét; tudjuk, miképen intézett a Batori Kristóf népe valóságos irtó háborút 1572-ben Kassa környékéről a híres simándi vásár ellen. Valósággal alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a közép-európai lovagi rablóvilág, mely virágjában is be-behullatta hazánkba egy-két magját, mikor odakünn már végkép elnyomatott, itt még egyszer utoljára fölburjanzott. Halálharczát vívta s végső vonaglósaiban utálatosabb volt, mint bárhol és bármikor.

Ime egy-két vonás a XVI. századbeli Magyarország képéből. Ha hozzájuk adjuk még a személyes bátorságnak, az elkeseredés vakmerőségének a hősiességnek vonását, melynek krónikáink annyi emlékét őrizték meg, befejezhetjük vázlatunkat. E lovagi jelleg azonban, mely Zrinyi fölálkozásában érte el tetőpontját, egészben nem változtat a rajzon. A velencei diplomaták, kik hazánk állapotáról kimerítő jelentéseket készítettek, szintén meg-

¹⁾ Forgách Ferenc: *Históriája*. 326 l.

csodálták; de mégsem hárithatta el ez nemzetünk fejéről borzasztó ítéletöket, hogy: »Magyarország holttetem.«¹⁾

III.

Ugyan mit fejezhetett ki ebben a korban a korok lelkének lelke: a költészet? Vajjon az egész magyar földet áthatott méltelyes levegőt szitta-e magába és lehelte-e ki, vagy csodálatosképen zöld szigetet képezett a mocskos hullámok között? Nem maradtak-e olyanféle irodalmi emlékeink, melyeket ez az idő a maga képére teremtett vala ép úgy, mint a hogyan Olaszországban az Anjouk ideje emléket hagyott veszett erkölcei felől ama lángeszű mesemondó könyvében, kinél kellemesebben elbeszélni s kevésbé pirúlni senki sem tudott: a Mediciek kormányelvei pedig a fiórenczi bölcs átkos tanácsaiban? Maradt e ránk is valami efféle, valami védirata a kor fő irányának, apologiája az önzésnek, erőszakoskodásnak, árulásoknak? Legelső íróinknak — hisz a szó szoros értelmében véve csakugyan ők voltak a legelsőök — hervadhatatlan dicsőségére legyen mondva: semmi.

Ha volt valaha kornak irodalma, mely a hatalmasoktól sem nem függve, sem nem félve töltötte be magas erkölcsi hivatását; mely úgyszólván a közelet valamennyi tényezője közül egyedül tudta megőrizni s rettenthetetlenül gyakorolni az ítéletmondás jogát; mely ha keservében rosz próféta volt is, — közpusztulást, végenyészetet, utolsó ítéletet jövendölt, — de mindig jó, igaz, becsületes, kérlelhetetlen mester: úgy a mienk volt az a XVI. században. Hogy túlzásba ne essünk, ne feledjünk rámutatni e kétségtelenül emelő jelenségnek természetes alapjára. A XVI. századi költészet művelésében nem sok része volt a főrangúnak, kik között az általános erkölcsi hanyatlásnak fő képviselőit találhatjuk meg. Vitézségükkel tárgyat szolgáltatottak a históriás énekeknek, feslettségükkel a gúny, harag és átok számos költeményének. Nehányan közülök — a régi nagyok példájára — szívesen hallgatták az

¹⁾ *Relationen* venet. Botschafter über Deutschland und Oesterreich im XVI. Jahrh. Ausg. Jos. Fiedler. (Fontes rerum Austriacorum, XXX. k.) — L. Wertheimer Ede: *Magyarország állapotja a XVI. és XVII. században. Századok*, 1875, X. f.

udvarukban megforduló lantost, s a kik az új valláshoz szítottak, a művelődés eszközeinek gyarapításával hatottak a költészet emelkedésére is. De ennek üzői között csak a század vége fele akadunk előkelő származásuakra. Mesterei eladdig majdnem kivétel nélkül szegény papok, tanítók, könyvnyomtatók, jegyzők és efféle osztálybeliek voltak s csaknem mind protestánsok. Egyfelől tehát kívül is állottak a megvesztegetett légkörön, inkább az elnyomottak, mint a hatalmaskodók közé tartozván, másfelől szellemök fő irányzatából, mely a protestantismusnak minél mélyebb meggyökereztetésére tört, önként következett a jelennel való elégedetlenség, e régi rend ledöntésének s egy új megalapításának vágya és törekvése. A viszonyok kétségkívül nagyban elősegítették térítő munkájokat, melynek elhintett magvai különösen a szegénységnek országszerte keserűséggel teli, elégedetlen, már rosztól nem tartó, vigasztalásra és reményre óhajtozó lelkében termékeny földre találtak. Elősegítette tudományuknak nem annyira dogmái, mint erkölcsi oldala, midőn az erkölcsi reform az egész nemzetnek létkérdése volt. Emellett küzdöttek ők a szöszéken, iskoláikban, nyomtató műhelyeikben és írásaikban egyiránt. Tükröt tartottak koruk elé, melyben annak meg kellett ijednie arczatól, s mely — a maga tisztaságában — annak tört vonásait visszatartva, leghívebb emléket hagyta ránk.

El kell pusztulnia a régi világnak a föld színéről! — Ez volt a XVI. század költőinek alaptétele, melynek zordon disharmoniája ép úgy megzavarja a történeti énekek nyugodt folyását, mint a hogyan uralkodik a legelső magyar énekekben, melyekkel az új egyház katakuménjei az igazságos isten trónját fölkeresték; az intő, gúnyolódó, feddő, átkozódó költeményekben s a koruk első reális képeiben: színműveiben, melyeknek catastrophájáról mintha csak azért feledkezett volna el az író, mert annak sötét, borzalmas tudata mindenki lelkében meg volt. Mindennek, a mit maguk körül láttak, teitek és szenvedtek, a rothadt társadalom végpusztítását érezték szükségyszerű, kikerülhetetlen következésének. A mindenféle nyomor, az élet olcsó volta s a földi javak bizonytalansága, az árulás és hitszegés mindennapisága, a királyi családok végzetes harca, a nyakunkra törő és sokszor nyakunkon ülő pogány seregek, a mindenütt komor, vigasz nél-

küli láthatár saajátságos vallási misticismust honosítottak meg. A protestantismus terjesztette a bibliát s képeit, mondásait, példázatait különös előszeretettel választván az ó-testamentomból, akaratán túl mélyen beférkeztette hiveinek lelkébe a régi, boszúálló isten félelmét. Minden új vallás kétségkívül meg-megszilárdítja — egy-egy időre legalább — a mély hitet követői lelkében, s ez az isten igazságát kutató hit férkeztette be az elnyomott, jobb szellemekbe ama kétségbeeséssel határos töredelmet, büntudatot, mely az utolsó ítéletet várta. E ködös, verőfénytelen, éjszakára készülő szürkület borong e század egész szellemi élete fölött. Nyilatkozik gúnyban, feddésben, humorban, jajveszéklésben és átokban. Az előbbi korból, a Jagellókéből, is maradt ránk feddő ének, az Apáti Ferenczé, mely könnyed gúnyorral évődik a deákok fodor hajával, a táncz közben elhullatott pártákkal, a szemérem-kapáló lepkékkel s a lányok közt vigadó papokkal:

Igen kevés hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, keves zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak!

Mi ez a XVI. század sötét énekeihez, melyek végromlást hirdetnek mindenkinek és Jeremiás siralmas hangjait kéri a maguk panaszának! A nagy hit méltóságossá, a gonosz idők komorrá teszik ajkukat, melyeket tréfaszó nem hagy el. Papok maradnak a költészetben is: a megbántott isten boszúzó igazságát hirdető papok. Szkárosi Horvát András az *Átok*-ról példalózik és Mózes rettentő szavait dörgi nemzete fülébe, melyről azt írja:

Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csudálatos nagy vaksága, hálálatlansága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

Miután a Deuteronomium régi zsidó átkát, mely alapját képezi a középkorban borzalmas művészettel kifejtett részletező átkozódásnak, erőteljes átköltésben ismételte volna, az alacsony sorsú tállyai prédikátor a »fejedelmek« ellen fordítja haragjának ostorát:

Azt tudjátok, hogy az isten megvakult már, nem lát?
De nem alszik, rejánk pillog, noha sok boszút lát,

Így jól látja ez világnak minden álnokságát,
Majd levágja az fejszével az gonosz termő fát.

Ugyanez a szellem lengi át, bár enyhébb változatban, a tudós Farkas András nagy költeményét *A zsidó és magyar nemzetről*. Mind a két nép istennek népe volt, melyet tejjel-mézzel folyó országba vezetett az Úr, megjelentette nekik akaratját s küldött vala jó és bölcs fejedelmeket; de háládatlanságukban egyenlő keményen és méltán sújtott. Miképen ránehezedett amarra a babiloni királyoknak és a római császároknak vas karja az inség ezer nemével, azon módon nyög ezidőtájt a sokképen megsanyargatott magyar nemzet is.

Mindezek szállának istentől mireánk,
Bűnünk szerent és gonoszságunk miatt,
Egy felől verete pogány törökökkel,
Más felől ném ttel és ah sok pártolókkal:
Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
Hogy ő az bűnöknek erős boszuállója.

Nabukodonozor álmának késő fejtői mind vést jövendőnek belőle a bűnökbe süllyedt nemzetnek fejére, melyet nem könnyöröghetnek le erről a *Jeremiádok*-nak töredelmes, szívszaggató hangjai sem. A világ elmúlása közel van, hangoztatja a komor énekszerzőknek egész serege Batizi András után:

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon:
Akképpen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy ítélet napja immár elközelget.

És sokféle alakban ugyanez a sötét, retteggető gondolat mindenfelé félszázadon keresztül. A XVI. század utolsó tizedében még egészen világos szavakkal jelenik meg Vajdakamarási Lőrincznél. Mindenütt megüti fülünket egy-egy hang belőle, a hol csak a költő a maga érzéseinek szót enged. A protestantismus ridegebb isteni félelme át meg áthatja egész költészetünket. Lassankint túlnyomúl e borús hangulat egy osztálynak, a protestáns papságnak, túl az egész felekezetnek határain: általános költői hangulattá lesz. Balassa Bálint vallásos énekeit ép úgy átlengi e misticismus, mint Kalvin akármelyik apostolának igéit. Megzavarni a derű, jókedy, szerelmi csapongás dalaival: még a könnyű vérű költő is röstellené s szelid búbanatának, vi-

rágról virágra röpködő kedvének bájos emlékeit lángokba dobja, hogy onnan egy szerencsés csuda háromszáz esztendő múlva szabadítsa ki. Érdekes, hogy az a világi szerelmes vers, mely e korból egész a legújabb időkig jóformán egyedül volt ismeretes, egy törökké lett magyar: Mehmed munkája, ki hitével és hazájával eszmekört is cserélt. Még Zrínyinél is e hangnak viszhangja zeng: a bűnei miatt isten által végpusztításra ítélt magyar nemzetnek megváltóra van szüksége; csakhogy már az ellenkező iránynak: az antireformatiónak szolgálatában. Kétségkívül a század legjobbainak maradtak ránk e költeményekben emlékei. Mintha ide menekült volna e bíró nélküli korban mindaz, a minnek joga volt ítéletet mondani. A fájdalom átjárja kezdődő költészetünk minden fajtát, egy helyt kétségbeesésben, panaszbán, imában törve ki, másutt »a szívbe fojtva s ott méregre válva.« A meseíró Heltai úgy szövi állat-történeteit, hogy korának lestjő viszonyait példázza általok; a rászédett keselyű és a beteg orszlán a kor durva hatalmasaihoz szólnak. A históriás énekek költői is meg-megszakítják elbeszéléscik fonalat egy-egy könyörgéssel az ország nagyaihoz, hogy térjenek jobb útra. A harci dicsőség verőfénye alig képes áttörni a nehéz ködöt, mely az egész társadalom fölött borong. Mikor Tinódi énekeit olvassuk, szinte látjuk magunk előtt a hallgató várurat körülvéve a hadi pályára készülő s a végház veszedelmes iskolájába adott nemes ifjaktól a mint az őrség minden perczen török vagy német támadásra vár s a környék beszorított népe utolsó falat kenyérét fogyasztja.

Ez a kor szülte az első irodalmi munkákat magyar nyelven, melyeket külső alakjoknál fogva — íróik dialogokba öntöttek mondanivalóikat — színműveknek szoktak nevezni. Ezek is, csaknem kivétel nélkül, esatlakoznak koruk irodalmának általános uralkodó hangjához, melyen az írói egyéniségek csak belül képződhetnek. A protestantizmus, mely nálunk is úgy lépett föl, mint új és jobb erkölcsök megalapítója, fogadja legelőször szolgálatába e műformát. Az első Prologus, mely Sztárai Mihálynak 1559-ben készült egyik színművéből, *Az igaz papságnak tüköré*-ből ránk maradt, mondókájának mindjárt legelején így beszél: »Nagy-sokan vadnak ez mostani időben, kiknek utálatos az igazság es kellyemetes az hamisság; böcsületes a hamis tu-

datlan papság es utalatos az igaz es isten igéje hirdető papság.« A régi egyház tanai ellen írt szatirához sorakozik töredékben fönnmaradt elődje: *A papok házassága* is. Szélesebb alapon épült s a társadalomnak több vérző sebét mutogatja a híres *Comico-tragoedia*, mely sokkal későbbi lenyomatokból ismeretes ugyan; de alapeszméjével, hangjával, képeivel, fenyegetőzéseiével és tréfaival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke.

»Rész szerint víg, rész szerint szomorú« moralizálásával egyedül csatlakozik a keserű humor amaz első magyar termékéhez, mely Balassa Menyhért meggyalázására iratott. Egy futó tekintet tartalmára meggyőzhet, hogy egészen ama kor poésisének nehéz, fulasztó levegőjét szívjuk benne, melylyel foglalkozunk. A Jócsелеkedet itt hagyja az emberiséget, mely fölött a Vétek marad az úr. Oldalánál a Szenvedés és Türelem állanak. Ennyi az előjáték. A tulajdonképeni darab a dözsölő gazdagról szól, ki Lázártól a morzsát is sajnálta; továbbá a rabló lator katonáról és a kegyetlen tisztartóról. Mind főleg XVI. századi típusok, kiket a Halál poklokra kerget s az epilogban erkölcsi leckét tart a közönségnek. Az úgynevezett jezsuita-dráma, vagy iskolai színmű első nyomairól itt hallgathatunk; ezek nálunk épen úgy, mint Németországon, hol Reuchlin kezdése után kaptak lábra, idegenből áttültetett növények voltak, melyek kifejlesztésére nem, csak senyvesztésére volt hatása a hazai földnek és levegőnek.

De az elősoroltuk darabok között erkölcstörténeti érdekesség szempontjából egyik sem mérkőzhetik, távolról sem, a Balassa Menyhért árultatásáról írt *Comediá*-val. Alapgondolatában, alakításában, fölléptetett személyeiben, hangjában, tanúságaiban a század legjellemzőbb terméke. Mi adta szerzőjének kezébe a maró gúny kemény ostorát, mi fakasztotta a humor keserű kaczájára? Nem más, mint az ország ama posztulásának és vesztének síratása, melyet a Balassák juttattak e már-már kikerülhetlen örvényszélére. Nem mi, a darab nyomtatója, Karádi Pál is kiolvasta ezt belőle, mikor bevezetésében »az maradék magyarországbeli vitézlő uraknak es fejedelmeknek, mindenütt lakoknak hívságban való megmaradást« kívánván, így ír: »Nem tűrhetem, hogy ki nem nyomtatnám es mindeneknek tuttára ne adnám . . . Eggyert azért, mert eleitül fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonyítja, egész

magyar ország assok partolassert, es idegen fejedelmeknek valasztasaert, puztula, vesze, es romla, meg utalvan az ű tulajdon es természet szeriut valo kegyelmes fejedelmeket, kiert ezutan is varjak az maradok az ű veszedelmeket . . . Masert ezert, . . . hogy mindenek ezt látván példát vegyenek ebből az árultásnak eltávoztatására. Mert az egy Balassában nyilván általán fogva megláthattyák az Istennek mind irgalmasságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát, es mind rettenetes büntetésének es haragjának súlyságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ű az büntetést: es a képutálást nem mindjárton jelenti ki: de azert soha büntetés nélkül el nem hatta es el nem hagyta, hogy ezt értvén mindenek hívsségben ügyekezzenek az fejedelemnek szolgálni es mellette végig megmaradni az írásoknak intése szerint . . . Csak arra intem Nagyságtokat, hogy az úristent felljétek az Kíralt tisztelljétek es minden hívsséggel legyetek: hogy az úr Isten is egy ideig az meg érdemlet es el végezet büntetést el halassza.«

Valóban kit sem választhatott volna alkalmasabbat a kor romlásra vezető bűneinek föltüntetésére a névtelen író Balassa Menyhértnél; senkit a szegény satirikus, kiben több joggal ostorozhatta volna a nyomorúltak fosztogatóját; senkit a buzgó, mély hitű protestans, kiben a csélcsep hitelenség cynicusabban nyilatkozik; senkit a Zápolya-ház híve, ki e családot csufabbul árulta volna el. A lelkekkel, meggyőződéssel, hittel, karddal való kereskedésnek Balassa Menyhért e században főképviseelője. Igyekezzünk néhány vonással a történeti emlékek s ez előttünk fekvő satira alapján egybeállítani képét.

BEÖTHY ZSOLT.